Jakub ADAMSKI*

Studia Elbląskie
XVI (2015)

„RELIKWIARZOWY" PROGRAM ARCHITEKTONICZNY FARY ŚW. KATARZYNY W BRODNICY

Słowa kluczowe: Brodnica, gotyk, fara, relikwia, kult

Key words: Brodnica, Gothic, Parish Church, relic, cult

Schlüsselworte: Brodnica (Strasburg), Gotik, Pfarrkirche, Reliquie, Kultus

Fara św. Katarzyny w Brodnicy[1] jest świątynią wyjątkową w skali całego państwa zakonnego w Prusach. Jest to okazała trójnawowa hala z jednonawowym, prostokątnym chórem i dwuwieżową fasadą zachodnią (il. 1, 2). To akurat nie jest niczym szczególnym, wobec popularności takiego modelu kościoła w ziemi chełmińskiej. Wyjątkowy jest jednak program funkcjonalny kościoła, a zwłaszcza jego rozbudowanego masywu zachodniego, i choć nie dysponujemy przekazami z epoki, informującymi o sposobie użytkowania świątyni, to program ten można hipotetycznie rekonstruować.

Do pełnej wysokości doprowadzona jest jedynie wieża południowa kościoła, podczas gdy północna nie przewyższa halowego korpusu. Co istotne, zachodni blok fary jest dwukondygnacyjny, z emporą wbudowaną w partię środkową oraz w wieżę południową. Trybuna w tej ostatniej otwierała się pierwotnie do nawy południowej szeroką arkadą, obecnie zamurowaną. Do wieży przylega od południa niewiele od niej węższa, trójboczna przybudówka o dwóch kondygnacjach, z których dolna wraz z przyziemiem wieży tworzy wydzieloną od kruchty międzywieżowej kaplicę, zaś górna wedle pierwotnej koncepcji miała stanowić niewielkie oratorium, komunikujące się wąskim przejściem z emporą. Dostęp na piętro masywu zachodniego

* Dr Jakub Adamski, adiunkt w Zakładzie Historii Sztuki i Kultury Dawnej, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego.

[1] Podstawowa literatura: J. Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, H. 8, *Der Kreis Strasburg*, Danzig 1891, s. 427–445; T. Mroczko, *Architektura gotycka w ziemi chełmińskiej*, Warszawa 1980, s. 250–255; E. Lorentz, *Fara w Brodnicy – problem stylu*, w: *Sztuka Torunia i ziemi chełmińskiej 1233–1815*, red. J. Poklewski, Warszawa – Poznań – Toruń 1986, s. 91–111; T. Mroczko, *Brodnica. Kościół par. pw. św. Katarzyny*, w: *Architektura gotycka* (przyp. 5), s. 35; A. Soćko, *Układy emporowe w architekturze państwa krzyżackiego*, Warszawa 2005, s. 42–45, 135–136; C. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und geographie*, Petersberg 2007, s. 739–741; J. Raczkowski, *Siedziba zwierzchnika a kościół parafialny – dwie realizacje artystyczne w XIV-wiecznej Brodnicy*, w: *Między panem a plebanem. Wieś, miasto, władza świecka i duchowna w kulturze średniowiecznej Europy*, red. J. Kowalski, T. Ratajczak, Poznań 2013, s. 403–427.

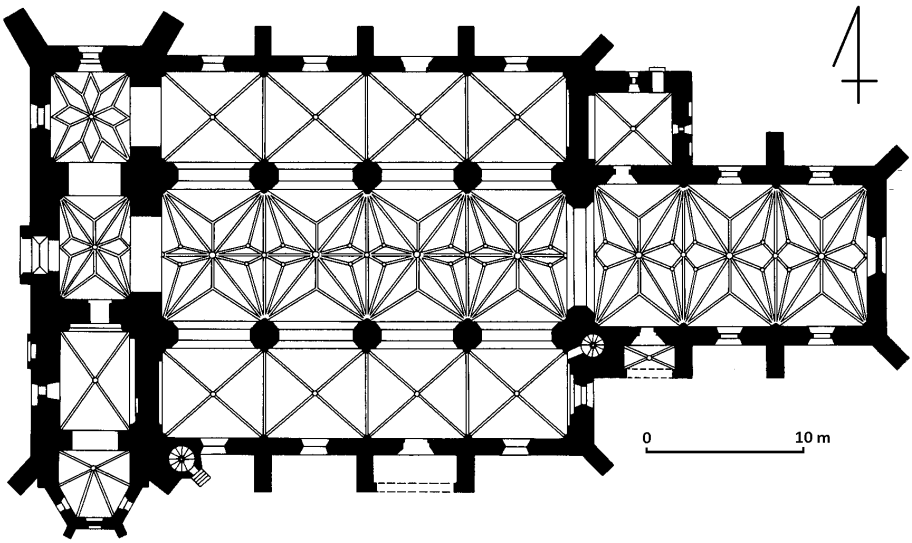

Il. 1. Brodnica, fara św. Katarzyny, rzut. Rys. J. Adamski wg *Architektura gotycka w Polsce*

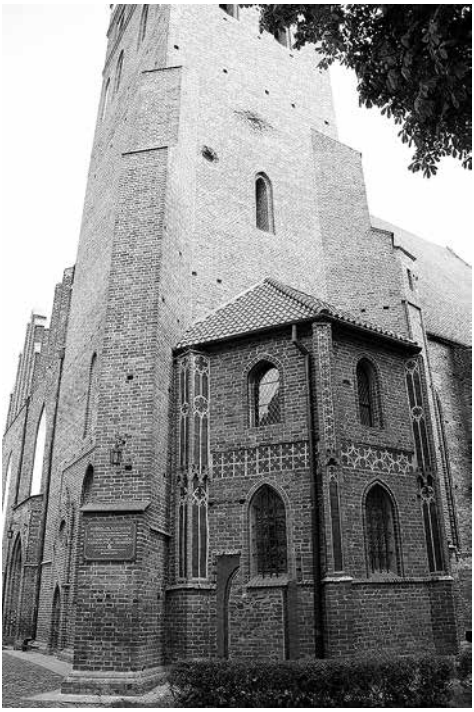

Il. 2. Brodnica, fara św. Katarzyny, południowo-zachodni narożnik kościoła z wieżą południową i kaplicą św. Krzyża. *Fot. J. Adamski*

zapewniała wieżyczka w jego południowo-wschodnim narożniku, przy styku z korpusem. Jej kręte schody wiodły osobnymi przejściami do górnego oratorium i na emporę, w przypadku tej ostatniej dzięki nadwieszonemu na trompie korytarzykowi, wchodzącemu częściowo w przestrzeń południowej nawy kościoła. Dekoracyjnie potraktowane została zewnętrzna strona masywu – portale wiodące do kruchty i kaplicy pod wieżą południową otrzymały przestrzenne portale flankowane sterczynami, szczególnie zaś opracowano elewacje trójbocznego aneksu, którego wąskie przypory ozdobiono profilami wałkowymi i ceramicznymi wimpergami. Lica przypór oraz gładki fryz międzykondygnacyjny pokryto malowaną dekoracją maswerkową.

Obraz skomplikowanego programu przestrzenno-funkcjonalnego brodnickiej fary dopełnia unikatowa struktura, ukryta dziś za nowożytną nastawą ołtarza głównego. Składa się ona z murowanej mensy ołtarzowej, odsuniętej od wschodniej ściany chóru, na której

wschodnim boku oparto wysoką trybunę, zakończoną płaską platformą, podsklepioną dwoma segmentami sklepienia krzyżowo-żebrowego (il. 3a–b). Narożniki przedniej ścianki konstrukcji ujęto sterczynami, o wałkowych profilowaniach analogicznych jak w zachodnich portalach kościoła.

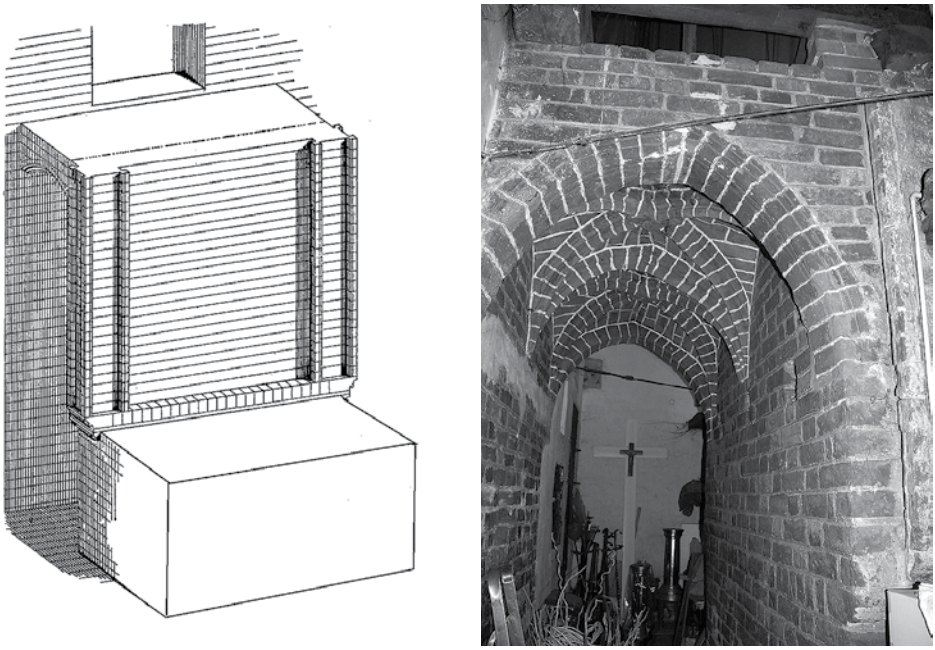

Il. 3. Brodnica, fara św. Katarzyny, domniemana trybuna relikwiowa w chórze. *a. rys. J. Adamski wg J. Heisego; b. fot. J. Adamski*

Datowanie faz budowy fary brodnickiej oparte jest niemal wyłącznie na poszlakach, przy czym przyjmuje się, że najstarszą partią jest chór, po ukończeniu którego przystąpiono do wznoszenia korpusu i masywu wieżowego[2]. Kluczowe w tym kontekście są dwa dokumenty z r. 1343. Pierwszy, wystawiony 12 marca przez radę miejską Brodnicy, stanowi potwierdzenie darowizny złotego relikwiarza z czyniącą cuda partykułą Krzyża Świętego (*crucem ex auro et argento fabricatam gemmisque preciosis adornatam*, *cui insitum est signum unifice crucis, quo multorum miraculorum insigniis pollet*) oraz monstrancji i obrazów (*monstrancias ad eum spectantes atque tabulas*), które kościołowi zapisał w testamencie proboszcz Mikołaj Wolwelim [Wolwelini] z Sandomierza[3]. Relikwiarz ten jest zapewne identyczny z krzyżem relikwiarzowym, który Władysław Jagiełło zdobył w trakcie wyprawy grunwaldzkiej, a następnie złożył w skarbcu kolegiaty sandomierskiej, gdzie zachował się do dziś[4].

[2] Zob. przyp. 1.

[3] *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. 3, Lieferung 2, 1342–1345, hrsg. H. Koeppen, Marburg 1958, nr 542, s. 413.

[4] G. Regulska, *Brodnicki relikwiarz Drzewa Krzyża Św. i inne XIV-wieczne relikwiarze pruskie*, *BHS*, 74, 2012, s. 483–487.

Drugim potwierdzeniem hojnego daru jest dokument wielkiego mistrza Ludolfa Königa z 9 listopada, w którym zapisano, że proboszcz Mikołaj położył kamień węgielny pod budowę fary (*qui in fundatione ecclesiae ibidem murandae B. V. et M. Catharinae primum posuit lapidem angularem*). Jednocześnie wielki mistrz przekazał radzie miejskiej prawo patronatu nad wszystkimi ołtarzami i wikariami (*consulibus etiam dedimus* […] *collocationem et ius patronatu omnium altarium et vicariorum praedictae ecclesiae*), zastrzegając, że wszelkie dochody z tytułu ofiarowanych relikwii mają trafiać do kasy fabryki kościoła (*ad fabricam necnon structuram praedictae ecclesiae*)[5]. Choć *fabrica ecclesiae* była funduszem, z którego pokrywano bieżące wydatki na utrzymanie świątyni i potrzeby liturgii[6], jednak użyte określenie *structura* jednoznacznie wskazuje, że budowa wciąż trwała.

Niektórzy badacze zakładali, wbrew wymowie powyższych źródeł, że w momencie wystawienia obu dokumentów świątynia musiała być już gotowa, skoro partykuła Krzyża Świętego zdążyła zasłynąć cudami. Z tego względu budowę fary datowano zazwyczaj na lata około 1310–1340, dopuszczając jednak możliwość późniejszego wzniesienia wieży południowej, być może około r. 1370[7]. Informacja o cudownej mocy relikwii w żaden sposób nie wskazuje jednak na ukończenie budowy, nie wiadomo bowiem gdzie cząstka Krzyża Świętego była do r. 1343 okazywana. Być może był to poprzedni kościół, zapewne drewniany, lub sam częściowo wykończony chór[8]. Zastanawiające jest przy tym, że bogata rzeźba architektoniczna obecnej fary, w tym wykonane ze sztucznego kamienia baldachimy figur apostołów na filarach, wsporniki i kapitele służek oraz zworniki określone zostały przez Tadeusza Jurkowlańca na dzieła z około r. 1370 lub ostatniej ćwierci XIV w.[9]. Do datowania rzeźb na ostatnie lata XIV w. przychylił się ostatnio również Juliusz Raczkowski[10]. Z kolei Christofer Herrmann opublikował badania dendrochronologiczne oryginalnej więźby dachowej, które wyznaczyły moment ścinki belek nad chórem na r. 1362, zaś nad korpusem na r. 1372[11].

Wydaje się zatem, że budowa świątyni, zapoczątkowana za czasów proboszcza Mikołaja (wzmiankowanego po raz pierwszy w r. 1337)[12], trwała jeszcze długo po r. 1343 i zakończyła się dopiero w ostatniej ćwierci XIV w., kiedy to założono sklepienia i wykonano dekorację rzeźbiarską wnętrza. Budowa korpusu była przy tym prowadzona etapowo. W pierwszej kolejności powstały mury obwodowe nawy południowej oraz sąsiadująca z nią wieża. Świadczy o tym fakt, że oba półfilary przytęczowe oraz półfilar przy zachodniej ścianie tejże nawy mają narożniki ujęte w cienkie, trójlistne w rzucie

[5] *Preußisches Urkundenbuch* (przyp. 3), nr 619, s. 507.

[6] Por. R. Branner, *„Fabrica, opus" and the Dating of Mediaeval Monuments*, „Gesta", 15, 1976, s. 27–30; G. Binding, *Baubetrieb im Mittelalter*, Darmstadt 1993, s. 31–70.

[7] Por. B. Schmid, *Die Denkmalpflege in der Provinz Westpreußen im Jahre 1908*, Danzig 1909, s. 16; T. Mroczko (przyp. 1), s. 250–254; E. Lorentz (przyp. 1), s. 96–98; A. Soćko (przyp. 1), s. 42–44, 136.

[8] O tym zdawałoby się świadczyć istnienie empory nad południową kruchtą chóru, zob. A. Soćko (przyp. 1), s. 42–45.

[9] T. Jurkowlaniec, *Gotycka rzeźba architektoniczna w Prusach*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1989, s. 135.

[10] J. Raczkowski (przyp. 1), s. 421

[11] Ch. Herrmann (przyp. 1), s. 740.

[12] B. Schmid (przyp. 7), s. 15.

profilowania, podczas gdy zachodni półfilar nawy północnej oraz wolnostojące filary korpusu, realizowane w dalszej kolejności, są już takich profilowań pozbawione. Być może również w końcowej fazie prac, przy wykańczaniu wnętrza, zbudowana została trybuna przy wschodniej ścianie chóru, ozdobiona sterczynami o profilowaniu identycznym jak w portalach i przybudówce masywu zachodniego.

Aby wyjaśnić zaskakującą złożoność programu przestrzenno-funkcjonalnego kościoła, należy łącznie zinterpretować wymowę źródeł pisanych oraz istniejącą strukturę architektoniczną, ze szczególnym uwzględnieniem dwukondygnacyjnego masywu zachodniego i platformy w chórze. Ta ostatnia, choć ma unikatowy w całej Środkowej Europie charakter, nie była jak dotąd szerzej omawiana. Marginalnie wypowiedzieli się na jej temat bodaj jedynie Johannes Heise, który uznał ją za resztki murowanej nastawy ołtarza głównego, zapewne pierwotnie dekorowanej wyobrażeniem patronki fary[13], oraz Ewa Lorentz, która nazwała ją ołtarzem relikwiowym, warunkowanym – podobnie jak dwukondygnacyjna kaplica w wieży południowej – kultem relikwii Krzyża Świętego, związanym integralnie z krzyżackim patronatem nad kościołem[14]. W podobny sposób złożoną strukturę masywu zachodniego interpretował też Adam Soćko, który w górnej kondygnacji trójbocznego aneksu, skierowanego ku centralnej części miasta, dopatrywał się oratorium-skarbca depozytowego dla pomieszczenia relikwii, które wiernym miały by być okazywane w kaplicy dolnej[15].

Wszystkie te dociekania wydają się w znacznej mierze słuszne, choć należy je doprecyzować, hipotetycznie rekonstruując idealny model funkcjonowania świątyni wedle pierwotnie założonej, choć nie do końca zrealizowanej koncepcji. Wprawdzie źródła pisane milczą na ten temat, pomocne wydaje się porównanie struktury przestrzennej fary z budowlami, w przypadku których więcej wiadomo o wzajemnym związku między architekturą a kultem relikwii[16].

Otaczany wielką czcią złoty relikwiarz ze słynącą cudami partykułą Krzyża Świętego, do którego od drugiej połowy XIV w. ciągnęły pielgrzymki[17], miał być zapewne na stałe przechowywany w oratorium na górnej kondygnacji trójbocznego aneksu wieży południowej, które służyłoby za repozytorium relikwiowe. W trakcie największych uroczystości roku liturgicznego, w tym w święto Podwyższenia Krzyża Świętego, znoszony z repozytorium bezcenny relikwiarz mógł być wystawiany do publicznego uwielbienia na murowanym podeście w chórze, który pierwotnie musiał posiadać tron relikwiowy pod jakąś formą zwieńczenia, zapewne snycerskiego, połączonego z konstrukcją schodków wiodących na platformę. Nie jest wykluczone, że przednia ścianka trybuny była ozdobiona malowanym lub rzeźbionym *panneau*, gdyż – jak stwierdził Heise – nie nosi ona śladów tynku czy polichromii[18].

---

[13] J. Heise (przyp. 1), s. 431–432.

[14] E. Lorentz (przyp. 1), s. 110–111.

[15] A. Soćko (przyp. 1), s. 135–136; zob. też: J. Raczkowski (przyp. 1), s. 416.

[16] Por. przede wszystkim: H. Kühne, *Ostensio reliquiarum. Untersuchungen* über *Entsehung, Ausbreitung, Gestalt und Funktion der Heiltumsweisungen im römisch-deutschen Regnum*, Berlin – New York 2000.

[17] M. Jakubek-Raczkowska, *Tu ergo flecte genua tua. Sztuka a praktyka religijna świeckich w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego do połowy XV wieku*, Pelplin 2014, s. 269–270.

[18] J. Heise (przyp. 1), s. 431–432.

Relikwiarz Krzyża Świętego był też zapewne okazywany w apsydzie kaplicy wydzielonej w przyziemiu wieży południowej. Wiedzie do niej osobne wejście od zachodu, ujęte w dekoracyjny portal ze sterczynami[19]. Jest to jednak koncepcja wtórna względem pierwotnego projektu architektoniczno-funkcjonalnego fary. Świadczy o tym przede wszystkim umieszczenie w skierowanym ku miastu boku apsydy ozdobnego portalu, otoczonego dwubarwnym gzymsem z glazurowanych kształtek, zamurowanego jeszcze w średniowieczu i częściowo zastąpionego oknem[20]. W oryginalnym zamyśle, przyziemie wieży miało zatem służyć jako dodatkowa, wystawna kruchta o kaplicowym charakterze. Podobne przedsionki o zróżnicowanym przeznaczeniu, również liturgicznym i sepulkralnym, wyróżniające się wielobocznym zakończeniem, znane są choćby z fary mariackiej we Frankfurcie nad Odrą (kruchta mieszcząca ostensorium relikwiowe przy północnym ramieniu transeptu, około 1375)[21] i z katedry w Miśni (grobowa *Fürstenkapelle* przy fasadzie zachodniej, 1423–1443/1446)[22].

Wnętrze górnego oratorium nigdy nie zostało wykończone – nie założono w nim podłóg ani sklepienia, zaś dolną kaplicę przesklepiono wyżej, niż pierwotnie planowano. Świadczy o tym wtórne wykucie bruzd tego sklepienia w gotowym już licu muru na górnej kondygnacji. Decyzja o zamurowaniu wejścia w przyziemiu trójbocznej apsydy i zastąpieniu go oknem, była podyktowana rezygnacją z wykończenia drugiej kondygnacji tego aneksu jako repozytorium relikwiowego, warunkowaną nieznanymi dziś powodami. Być może uznano, że wnoszenie i wynoszenie bezcennej relikwii stosunkowo wąskim przejściem w wieżyczce schodowej będzie nazbyt kłopotliwe lub niebezpieczne.

Nie wiadomo również, jakie funkcje pełniły empory w wieży południowej i ponad kruchtą międzywieżową otwarte arkadami do wnętrza naw. Wprawdzie Ludolf König przekazał miastu w r. 1343 prawo patronatu nad ołtarzami i wikariami w farze, ale zachował *collocatio* i *ius patronatus plebani*[23]. Tym samym praktyczne wykorzystanie empor zachodnich jako loży patronackiej dla dostojników zakonu nie jest wykluczone[24].

Obyczaj publicznego wystawiania relikwii na ołtarzach, a zwłaszcza na specjalnie w tym celu konstruowanych trybunach czy emporach, był w średniowieczu bardzo szeroko rozpowszechniony[25]. Najsłynniejszym, archetypicznym wręcz przykładem jest paryska Sainte-Chapelle, stanowiąca ucieleśnienie umiłowania relikwii we Francji Kapetyngów[26]. Wedle niedawnych ustaleń Meredith Cohen, ta pałacowa kaplica była znacznie szerzej i częściej dostępna dla wiernych, niż do tej pory przypuszczano[27].

---

[19] Tak zakładał m.in. J. Raczkowski (przyp. 1), s. 414.

[20] Por. ibidem, s. 436.

[21] D. Badstübner, *Das nördliche Querhausportal der Marienkirche in Frankfurt an der Oder*, w: idem, *Baugestalt und Bildfunktion. Texte zur Architektur- und Kunstgeschichte*, Berlin 2006, s. 216–226.

[22] N. Nußbaum, *Deutsche Kirchenbaukunst der Gothik*, 2. Aufl., Darmstadt 1994, s. 265.

[23] *Preußisches Urkundenbuch* (przyp. 3), nr 619, s. 507.

[24] Por. A. Soćko (przyp. 1), s. 135–137.

[25] Por. H. Kühne (przyp. 16); zob. też M. Walczak, *Przemiany architektoniczne katedry krakowskiej w pierwszej połowie XV wieku i ich związek z działalnością fundacyjną kardynała Zbigniewa Oleśnickiego*, „Studia Waweliana", 1, 1992, s. 21–27.

[26] Zob. J. Pysiak, *Król i Korona Cierniowa. Kult relikwii we Francji Kapetyngów*, Warszawa 2012.

[27] M. Cohen, *An Indulgence for the Visitor: The Public at the Sainte-Chapelle of Paris*, „Speculum", 2008, s. 840–883.

W prezbiterium kaplicy górnej zbudowana została specjalna trybuna, zwana *Grande Châsse*, od frontu powiązana z mensą ołtarzową, wyposażona w kręcone schodki i zwieńczona cyborium, pod którym eksponowano relikwiarz Korony Cierniowej i inne bezcenne skarby[28] (il. 4*a*). Z murowaną mensą powiązana jest też wsparta na czterech kolumienkach trybuna w chórze kościoła św. Urszuli w Kolonii (koniec XIIII w.), dźwigająca sarkofagową skrzynię do przechowywania relikwii świętej patronki i 11 tysięcy Dziewic[29] (il. 4*b*).

4*a* 4*b*

Il. 4*a*. Grande Châsse w Sainte-Chapelle, kopia (1837) miniatury z niezachowanego benedyktcjonarza księcia Bedford (około 1424–1432), Musée de Cluny, Cl. 22847. Fot. ze zbiorów autora; 4*b*. Kolonia, kościół św. Urszuli, ołtarz relikwiowy w chórze. *fot. J. Adamski*

Konstrukcję paryską doskonale znał Karol IV Luksemburg, wychowany na przesiąkniętym kultem relikwii dworze paryskim. Najpewniej na sejmie Rzeszy w Metzu na przełomie lat 1356 i 1357 otrzymał on dwa ciernie z Korony Chrystusowej, ofiarowane mu przez Karola V, podówczas jeszcze delfina. Kolejny cierń Walezjusz przekazał Luksemburgowi w r. 1378, podczas wizyty tego ostatniego w Paryżu[30]. Wzory

[28] R. Branner, *The Grande Chasse of the Sainte-Chapelle*, „Gazette des Beaux-Arts", nouvelle série, 77, 1971, s. 5–18; J. Durand, *La Grande Châsse aux reliques*, w: *Le trésor de la Sainte-Chapelle*, ed. J. Durand, M.-P. Laffitte, Paris 2001, s. 107–112.

[29] G. Knopp, *Das Glashaus von Aachen. Krönungsort – Karlsmausoleum – Pilgerzentrum*, w: *Die gotische Chorhalle des Aachener Doms und ihre Ausstattung. Baugeschichte – Bauforschung – Sanierung*, hrsg. G. Knopp, U. Heckner, Petersberg 2002, s. 20.

[30] J. Kuthan, *Pařižská Sainte-Chapelle. a trny z koruny Kristovy. Poznámky k vazbám mezi architekturou a sochařstvím ve Francii a zakladatelským a objednavatelským dílem posledních*

wyniesione przez cesarza z jego edukacji we Francji (około 1323–1330) wpłynęły na niezwykłe rozprzestrzenienie się w głównych ośrodkach Rzeszy obyczaju *Heiltumsweisung*, zazwyczaj inicjowanego przez samego Karola. Wystarczy tu wspomnieć o wystawianiu relikwii Cesarstwa (*Reichskleinoden*) na specjalnie w tym celu konstruowanym podeście, zwanym *Heiltumsstuhl*, ustawianym przed domem Schopperów na rynku norymberskim. Z okazji chrztu następcy tronu w dniu 11 kwietnia 1361 r. relikwie te pokazano też z platformy nad wystawną kruchtą *Frauenkirche*, która ideowo nawiązywała do empory w masywie zachodnim kaplicy pałacowej w Akwizgranie, mieszczącej wielki skarbiec relikwiowy[31]. W samym kościele, liczne relikwie (w tym Pasek Marii i partykułę Krzyża Świętego) przechowywano w repozytorium nad zakrystią, co podkreślono połączeniem go z wnętrzem nawy południowej maswerkową rozetą oraz umieszczeniem poniżej malowidła przedstawiającego adorację relikwii przez anioły. Weneracji relikwii służyła też zapewne altana-kaplica św. Michała Archanioła nad kruchtą (zwana *Michaelschörlein*). Choć nie jest to poświadczone źródłowo, zdaje się na to wskazywać otwarcie jej do wnętrza nawy przeźroczem, uzupełnionym nadwieszonym balkonikiem i wypełnionym ażurowym maswerkiem[32].

Z kolei w Pradze cesarz wprowadził w r. 1350 obyczaj corocznego okazywania Świętej Włóczni i innych relikwii pasyjnych, które odbywało się w drugi piątek po Wielkanocy na rynku Nowego Miasta, na specjalnie konstruowanej trybunie, zastąpionej później Kaplicą Bożego Ciała[33]. Stałym miejscem przechowywania *Reichskleinoden*, w skład których wchodziła również Włócznia, stała się najdalej w r. 1365 specjalnie w tym celu zbudowana wieża główna zamku Karlštejn. Mieści ona słynną kaplicę św. Krzyża, na której ołtarzu klejnoty te były na co dzień zdeponowane[34]. Kult relikwii przejawiał się również w architektonicznym ukształtowaniu katedry św. Wita. Ponad wspomnianą Złotą Bramą, w bezpośrednim sąsiedztwie kaplicy św. Wacława, umieszczono komorę relikwiową, w której przechowywano insygnia koronacyjne, w tym koronę złożoną na czaszce świętego Wacława[35]. Inne liczne relikwie katedralne okazywano między innymi z balkoniku ponad zakrystią, poświadczonego w r. 1541[36]. Podobny

Přemyslovců a Lucemburků, w: idem *Splendor et Gloria Regni Bohemiae. Umělecké dílo jako projev vladařské reprezentace a symbol státní identity*, Praha 2008, s. 387–408.

[31] G. Weilandt, *Der ersehnte Tronfolger – Die Bildprogramme der Frauenkirche in Nürnberg zwischen Herrschaftspraxis und Reliquienkult im Zeitalter Kaiser Karls IV.*, w: *Kirche als Baustelle. Große Sakralbauten des Mittelalters*, hrsg. K. Schröck, B. Klein, S. Bürger, Köln – Weimar – Wien 2013, s. 228–232.

[32] Ibidem, s. 229–231.

[33] Z. Opačić, *Architecture and Religious Experience in 14th-century Prague*, w: *Kunst als Herrschaftsinstrument. Böhmen und das Heilige Römische Reich unter den Luxemburgern im Europäischen Kontext*, hrsg. J. Fajt, A. Langer, Berlin – München 2009, s. 136–149; J. Kuthan, *Praga sacra – k vizi posvátné Prahy císaře Karla IV.*, w: idem (przyp. 30), s. 346.

[34] K. Otavsky, *Drei wichtige Reliquienschätze im Luxemburgischen Prag und die Anfänge der Prager Heiltumsweisungen*, w: *Kunst* (przyp. 33), s. 300–308. Relikwie Cesarstwa w r. 1424 przekazane zostały na stałe do Norymbergi; zob. G. Weilandt (przyp. 31), s. 232.

[35] J. Kuthan, *Královské dílo doby lucemburské. Praha – kátedrala sv. Víta,* w: idem (przyp. 29), s. 289.

[36] Z. Opačić (przyp. 33), s. 143.

ganek, służący do okazywania relikwii głowy św. Stanisława, istniał również w katedrze krakowskiej i znajdował się ponad kaplicą św. Mikołaja przy Wieży Zegarowej[37].

Kult relikwii, połączony z ich publicznym *ostensio*, był – co ważne – istotnym elementem duchowości zakonu krzyżackiego w Prusach. W wyposażeniu kaplic konwentualnych znajdowały się liczne relikwiarze, które prezentowano na ołtarzach lub w niszach w ścianie[38], a przy specjalnych okazjach, powiązanych z największymi odpustami, również poza zamkami. Obyczaj taki poświadczony jest w przypadku Malborka, który był jednym z najważniejszych ośrodków ruchu pielgrzymkowego w Prusach[39]. Od czasu przeniesienia tu w r. 1309 siedziby wielkiego mistrza, na zamku gromadzono skarbiec relikwiowy, wzmiankowany w źródłach jako *heylygenthum*[40]. Relikwie te, przechowywane na co dzień w kościele Najświętszej Maryi Panny, okazywano licznie gromadzącym się pątnikom na błoniach (*Anger*) tuż przed murami Zamku Niskiego, wystawiając je na konstruowanym w tym celu drewnianym ołtarzu, jak zapisano w *Marienburger Tresslerbuch* z lat 1399–1409: *czu bestellen czum grossen aplas.* […] *Item snyczmeister, smedemeister, schumeister, czimmermeister und der molmeister von der Damerow sullen der ander alter warten uff dem auger* [podkr. J. A.][41].

Warto tu przypomnieć, sam kościół na Zamku Górnym, ukształtowany w ostatecznej postaci w latach 1331–1344, nawiązuje ideowo i formalnie do Sainte-Chapelle i innych dwukondygnacyjnych kaplic pałacowych[42]. Uderzające podobieństwo do paryskiej *Grande Châsse* wykazuje unikatowa, wsparta na dwóch kolumienkach empora przy zachodniej ścianie kościoła, wzniesiona zapewne około r. 1320 i wzbogacona o dekoracyjny baldachim z wimpergowym zwieńczeniem w trakcie wielkiej przebudowy z lat 1331–1344[43] (il. 5). Główna różnica polega na umieszczeniu mensy ołtarzowej na piętrze, a nie u dołu, jak w Sainte-Chapelle, choć obie konstrukcje były zapewne wyraźnie zbliżone pod względem funkcjonalnym. Wysokie usytuowanie ołtarza w Malborku mogło być warunkowane wystawianiem na nim najważniejszych relikwii zakonu[44], któ-

---

[37] M. Walczak (przyp. 25), s. 21–27.

[38] M. Woźniak, *Przestrzeń liturgiczna i wyposażenie kościoła Najświętszej Maryi Panny na Zamku w Malborku – nowe ustalenia*, w: *Zamek Wysoki w Malborku. Interdyscyplinarne badania skrzydła północnego*, red. M. Poksińska, Malbork – Toruń 2006, s. 79–84; K. Pospieszny, *Orte der Reliquienpräsentation in den Deutschordensburgen in Preußen. Ein Beitrag zu neueren Forschungen*, w: *Ecclesiae ornatae. Kirchenausstattungen des Mittelalters und der frühen Neuzeit zwischen Denkmalwert und Funktionalität*, hrsg. G. Eimer, E. Gierlich, M. Müller, Bonn 2009, s. 311–326; M. Jakubek-Raczkowska (przyp. 17), s. 140–141.

[39] R. Zacharias, *Marienburg. Wallfahrtsort zwischen Spiritualität und Herrschaft*, w: *Sztuka w kręgu zakonu krzyżackiego w Prusach i Inflantach*, red. A. Bojarska, Toruń 1995 (*Studia Borussico-Baltica Torunensia Historiae Artium*, 2), s. 67–91.

[40] K. Pospieszny (przyp. 38), s. 324.

[41] Cyt. za: ibidem, s. 75.

[42] Zob. przede wszystkim: S. Skibiński, *Kaplica na Zamku Wysokim w Malborku*, Poznań 1982, s. 88–120.

[43] Obecne zwieńczenie jest rekonstrukcją Konrada Steinbrechta, opartą o schemat oryginalnie zachowanych wimperg nad bocznymi gankami empory. Stan badań nad emporą w: M. Woźniak, B. Jesionowski, *Kościół konwentualny Najświętszej Maryi Panny na Zamku Wysokim w Malborku – stan badań i podstawowe problemy badawcze*, w: *Zamek* (przyp. 37), s. 52–54; A. Soćko (przyp. 1), s. 144–147.

[44] R. Zacharias (przyp. 39), s. 74–75.

re dzięki znacznemu wyniesieniu ponad poziom użytkowy kościoła były dobrze widoczne ze stosunkowo ciasnego chóru liturgicznego. Intrygująca jest też niewielka (129×115 cm) celka w grubości muru pod emporą, którą Kazimierz Pospieszny interpretował jako repozytorium dla malborskiego skarbca relikwii, być może tożsame ze wzmiankowanym w źródłach *sacrarium*. Miało by o tym świadczyć umieszczenie w dwóch jej ścianach wnęk na pomieszczenie szaf relikwiarzowych[45].

Il. 5. Malbork, kościół zamkowy, ściana zachodnia z emporą (stan sprzed r. 1945). Fot. wg B. Schmid, *Die Marienburg*, Würzburg 1955, il. 24
Fot. ze zbiorów autora

Co zaskakujące, Szczęsny Skibiński, monografista budowli, odmówił emporze malborskiej bezpośredniego związku z trybuną z kaplicy francuskiej, widząc w niej oprawę domniemanego *Sepulcrum Domini* w przyziemiu i sanktuarium św. Michała Archanioła w kondygnacji górnej[46]. Również Michał Woźniak powątpiewał w związek konstrukcji z kultem relikwii, które jego zdaniem w kaplicach krzyżackich eksponowano głównie na ołtarzach[47]. K. Pospieszny przypominał jednak, że na ołtarzach wystawiane były głównie relikwie „niższej rangi". Trzeba też podkreślić, że przecież pod baldachimem empory znajdowała się mensa, na której można było wystawić najcenniejsze relikwiarze, wyniesione ponad poziom użytkowy kościoła i tym samym dobrze widoczne z chóru liturgicznego. Strukturalne podobieństwo odosobnionych w Europie konstrukcji, którymi są trybuna malborska i *Grande Châsse* jest chyba zbyt daleko idące, by odmówić im pokrewieństwa również funkcjonalnego.

Należy stwierdzić, że najbliższymi analogiami, zarówno pod względem formy (wyniesiona, podsklepiona platforma), jak i przeznaczenia (*ostentatio reliquiarum – Heiltumsweisung*) dla murowanego podestu w chórze fary brodnickiej są zatem podobne struktury z Paryża, Kolonii i Malborka. Z dwiema pierwszymi łączy ją integralne powiązanie z ustawioną od frontu mensą ołtarzową, z ostatnią – będącą niewątpliwie decydującym wzorem – bliskość geograficzna i związek z zakonem krzyżackim. Sam obyczaj prezentacji relikwii na wyniesionych galeriach ma z kolei nader liczne analogie w praktykach kultywowanych we wzorcowym pod tym względem kręgu luksemburskim. Zachowane źródła pisane nie informują nas do jakiego stopnia Krzyżacy

[45] K. Pospieszny (przyp. 38), s. 318–322.
[46] S. Skibiński (przyp. 42), s. 80–86.
[47] M. Woźniak (przyp. 38), s. 79–80.

mieli wpływ na wybór formy kościoła[48]. Jednak biorąc pod uwagę dzierżone przez nich prawo patronatu, oraz nade wszystko niezwykły program przestrzenno-użytkowy fary, podporządkowany propagowanemu przez zakon kultowi Świętego Krzyża[49] i mający bliskie analogie w praktykach religijnych na dworach Paryża i Pragi, to właśnie dostojnikom zakonu należy przypisać autorstwo relikwiowej koncepcji kościoła brodnickiego, nawet jeśli ofiarodawcą złotego krucyfiksu był tutejszy pleban Mikołaj.

Trzeba jednak przy tym pamiętać, że ostateczna koncepcja masywu zachodniego kształtowała się, gdy prace nad świątynią były już zaawansowane. Mogło być to warunkowane wzbogaceniem programu funkcjonalnego budowli o jego relikwiowo-pielgrzymkowy charakter. Zdaje się o tym świadczyć znaczne poszerzenie wieży południowej w stosunku do północnej, wynikające zapewne z wpisania w jej przyziemie dwukondygnacyjnej struktury, dzięki trójbocznemu aneksowi przypominającej – *toutes proportions gardées* – również dwupoziomowe założenia kościoła zamkowego w Malborku i chóru katedry w Kwidzynie[50]. Tymczasem wieża północna nigdy nie została doprowadzona do pełnych rozmiarów, a jej mury zwieńczono od zachodu szczytem analogicznym do tego znad kruchty międzywieżowej. Jednak potężne przypory narożne od północy świadczą, że gdy murowano jej przyziemie, planowano ją jako strukturę o znacznej wysokości, zapewne równą wieży sąsiedniej i również wypełnioną emporą. Reliktami niezrealizowanej trybuny są wydatna odsadzka w połowie wysokości wnętrza, nasady niskiej arkady w murze zachodnim nawy północnej oraz widoczne od zewnątrz zamurowane okno, częściowo zastąpione obecnym oknem zachodnim. Można zatem stwierdzić, że przez porzucenie pełnej koncepcji dwuwieżowego masywu zachodniego w typie fary w Chełmnie, uzyskano podkreślenie kaplicy relikwiowej z partykułą Krzyża świętego dzięki dominancie nadbudowanej nad nią monumentalnej wieży, górującej w panoramie miasta pospołu z wielką wieżą zamku krzyżackiego.

Można wreszcie na marginesie przypomnieć, że Ewa Lorentz i Juliusz Raczkowski widzieli w zachodniej partii fary brodnickiej nawiązanie do możnowładczych, dwukondygnacyjnych kościołów „prywatnych" w typie *Eigenkirche* i *Dopelkapelle*, co miałoby być warunkowane potrzebami manifestacji krzyżackiego patronatu nad świątynią. Taka interpretacja również nie jest wykluczona, zwłaszcza, że sens ideowy średniowiecznych budowli rzadko jest jednoznaczny i pozbawiony nakładających się na siebie znaczeń.

Przeprowadzone wyżej analizy pokazują, jak ściśle programy przestrzenno-użytkowe średniowiecznych budowli sakralnych były warunkowane potrzebami kultu i liturgii. W tym kontekście kościół św. Katarzyny w Brodnicy jest przykładem wyjątkowym, zwłaszcza wobec „zaledwie" parafialnej jego godności. Świadczy to też o tym, z jakim powodzeniem architektura mogła spełniać funkcje w podnoszeniu, a w dużym stopniu również kreowaniu znaczenia danego ośrodka. W Brodnicy możliwości te wykorzystano w pełni.

---

[48] Na temat tego kontrowersyjnego zagadnienia zob.: C. Herrmann, *Kościoły krzyżackie (Ordenskirchen) – fakt czy mit? O relacjach między patronatem i mecenatem w średniowiecznych Prusach*, w: *Studia Zamkowe*, t. 4, red. B. Pospieszna, A. Dobry, Malbork 2012, s. 67–71.

[49] Por. K. Pospieszny (przyp. 38), s. 322–323.

[50] E. Lorentz (przyp. 1, s. 110–111); J. Raczkowski (przyp. 1), s. 414.

„RELIQUARY" ARCHITECTURAL PROGRAM PARISH CHURCH OF ST. CATHERINE IN BRODNICA

SUMMARY

The present paper is devoted to the reconstruction of the supposed liturgical and functional program of St Catherine's Parish Church at Brodnica (German *Strasburg*), which during the times of Teutonic Order was an important centre of the veneration of Holy Cross. It was due to the donation of a gilded reliquary containing a particle of the True Cross by the Brodnica's vicar Nicolaus Wolwelim in the year 1343. This event had an important impact on the shape of the architecture of the church, which was begun slightly before. In the easternmost bay of the choir a tall, double-bay structure was erected, which served probably as an elevated platform for the relic display during the most important feasts of the liturgical year. Probably the reliquary was kept normally in the double-storey chapel in the south tower, which was marked with a polygonal apse placed towards the town. The executed analysis shows that the closest comparisons for the supposed reliquary platform in the Brodnica choir are offered by the *Grande Châsse* of the Sainte-Chapelle in Paris, reliquary altar in St Ursula's Church in Cologne and the western gallery in the Castle Church of Malbork, although the reliquary function of the latter is merely hypothetical. It shows the originality of the conception executed at Brodnica, in which the spatial program of the church was clearly dependant on the needs of expression of the cult of the relic.

„RELIQUIAR" ARCHITEKTURPROGRAMM DIE PFARRKIRCHE ST. CATHERINE IN BRODNICA

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel gewidmet ist der Rekonstruktion des ursprünglichen räumlich-liturgischen Programes der Pfarrkirche Hl. Katharina in Brodnica (Strasburg in Preussen), die in der Ordenszeit als wichtiger Ort der Verehrung des Heiligen Kreuzes diente. Grund dafür war die im Jahre 1343 von Propst Nicolaus Wolwelim getätigte Übergabe der Pfarrkirche eines goldenen Reliquiars mit einer Partikel des Heiligen Kreuzes. Dieses Ereigniss wirkte auf die Gestalt des schon damals begonnenen Gebäudes. Im Ostjoch des Chores wurde eine zweijochige Plattform errichtet, die vermutlich als Ausstellungsort der Reliquie am größten Festtagen diente. Der Reliquiar am übrigen Tagen des Jahres wurde wahrscheinlich in der zweigeschossigen Kapelle aufbewahrt, die sich im Südwestturm befindet und mit einer polygonalen Apsis gegen Stadt gerichtet ist. Die durchgeführte Analysen zeigen, dass die der Strasburger Plattform ähnlichste Strukturen finden sich in der Sainte-Chapelle in Paris (*Grande Châsse*), Kirche St. Ursula in Köln (Reliquienaltar) und in der Marienburger Schlosskirche (Westempore; dieser Rolle als Ausstellungsort der Reliquien ist rein hypothetisch). Es zeigt wie innovativ die Strasburger Lösung was, und dass die Bauprogramm der Kirche eng mit der Erfordernissen der Reliquienverehrung gebunden war.